

УДК 159.923.5

Тищенко Світлана Павлівна, кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

ПСИХОЛОГІЯ ПОКЛИКАННЯ

Анотація

У статті висвітлюється феномен покликання обдарованої особистості на ранніх етапах онтогенезу. Виявлено, що покликання як настановлення (рос. установка) сфери підсвідомості зумовлює емоційно забарвлені потяги дітей щодо самореалізації їх обдарування у природо-відповідних сферах діяльності.

Аналіз літератури показав, що проблема покликання є недостатньо вивченою, зокрема стосовно періоду дошкільного дитинства і раннього отрочтва. На цей час припадає спонтанний пошук дітьми предмета свого покликання, прояви інтуїтивного сприйняття самих себе як обранців долі, які мають займатися в майбутньому певною діяльністю. Наприклад: «Ніколи ніхто не наштотхував мене, щоб займатися філософією, це народилося ізсередини» (М.О. Бердяєв); «З самого початку у мене було відчуття свого призначення, нібито моє життя начертано долею...» (К.-Г. Юнг). Разом з тим свої творчі плани діти старанно приховують від дорослих. Зазначене зумовило методичну доцільність та ефективність використання в процесі дослідження рефлексивного потенціалу спогадів видатних особистостей – діячів науки і культури, які описували в автобіографіях свої думки і переживання періоду дитинства, пов'язані з пробудженням власного покликання, що маніфестувало їхню потенційну обдарованість.

Основний напрям започаткованого нам дослідження – розкриття особливостей проявів самотвірної емоційно забарвленої активності обдарованих дітей у процесі спонтанного пошуку ними предмета власного покликання, а також ретроспективний аналіз афективно насиченої вчинкової

активності досліджуваних в ситуаціях «зустрічі» їх покликання з відповідною щодо власної обдарованості діяльністю.

Виявлено функції покликання, які маніфестують його прояви, а саме: афективно-орієнтувальна функція «наведення» зростаючої особистості на предмет, що відповідає природі її обдарування; спонукально-операційна, яка стимулює процес опанування певного виду «сродної», як писав Г.С. Сковорода, діяльності; генетико-репрезентативна функція покликання, опосередкована архетипічним досвідом зростаючої особистості, свідченням дії якої є емоційно забарвлена інформація сфери підсвідомості щодо творчої моделі власного майбутнього обдарованих дітей.

На підставі отриманих експериментальних даних здійснено смислову реабілітацію терміна «призначення» (рос. предназначение), який вживався протягом віків для означення поняття «покликання», проте за радянських часів був визнаний застарілим, внаслідок чого в деяких тлумачних словниках з'явилася відповідна позначка (застар.).

***Ключові слова:** Покликання, функції покликання, настановлення, інтерпретація автонаративів, рефлексивний аналіз, емоційні переживання, схильність, сфера підсвідомості, спогади дитинства, потенційна обдарованість.*

S.P. Tyshchenko, PhD of (psychology), Senior Researcher of G.S.Kostyuk Institute of Psychology at the NAPS of Ukraine

PSYCHOLOGY OF VOCATION

Summary

The article highlights the phenomenon of calling of a gifted person on early stages of her or his development. It is discovered that calling as an affirmation (установка) of the unconscious area causes emotionally colored predilection of children toward self-fulfillment of their giftedness in naturally corresponding areas of activity.

The literature review shows, that the problem of calling has been studied insufficiently, especially concerning the period of preschool age childhood and early adolescent period. The children of this age-period are characterized by a spontaneous search of the subject of calling, the display of intuitive perception of each other as minion of fortune, who in the future have to perform some activity. For example: “Nobody has ever suggested that I should deal with Philosophy, it arose by itself” (M.O. Berdiaiev). “From the very beginning I had a feeling of my mission, as if my life was predetermined by fortune...”(K.-H.Yung). At the same time children carefully hide their creative plans from adults. In the process of investigation the information mentioned above specifies the methodological suitability and effectiveness of usage of reflective potential concerning recollections of famous personalities – men of science and art, who described in the autobiographies own thoughts and feelings of a childhood period, connected with own calling awakening, that manifested their potential giftedness.

The main direction of started by us research is the discovery of peculiarities of manifestations regarding self-produced emotionally colored activeness by talented children in the process of spontaneous search of their own calling as well as the retrospective analysis concerning affectively rich behavioral performance in the situations under investigation regarding “meeting” their calling with the appropriate activity connected with their own giftedness.

The research has determined the functions of calling, which show its manifestations, such as: affective-orientational function of “direction” of a growing personality to the subject, that corresponds to the nature of her talent; inductive-operational, which stimulates the process of acquirement of a type of related activity as H.S.Skovoroda mentioned; genetic-representational function of calling, proved by the archetypical experience of a growing personality, whose evidence of activity is emotionally colored information of the unconscious area toward creative model of the own future of talented children.

On the basis of the received experimental data the conceptual rehabilitation of term “mission” (предназначение) has been accomplished. For centuries this term had been used to determine the notion “calling”, but during the soviet period it was declared out of date, afterwards the corresponding note emerged in some definition dictionaries.

Keywords: *vocation, vocation functions, setting, interpretation of autonarratives, reflective analysis, emotional experience, disposition, area unconsciousness, memoirs of childhood, potential gift.*

Актуальність. Прояви покликання в дітей, які в подальшому житті досягали високих рівнів творчого розвитку в різних сферах науки і культури, таять у собі чимало загадкового. Зокрема, дослідження ранніх періодів життя видатних особистостей (на основі інтерпретації їх автонаративів) засвідчило афективну налаштованість зростаючої особистості на пошук предмета (виду діяльності, певної справи) свого покликання, який на когнітивному рівні дітям був ще невідомий. Лише деякі з них інтуїтивно вловлювали тенденції індивідуального творчого розвитку власного «Я», пов'язані з їх майбутньою професією. Наприклад: «З самого початку у мене було відчуття свого призначення, нібито моє життя начертано долею...» (К.-Г. Юнг); «Ніколи ніхто не наштовхував мене, щоб займатися філософією, це народилося ізсередини» (М.О. Бердяєв); «Коли виросту, обов'язково буду зніматися в кіно. Я зрозумію, я досягну, я здолаю!» (Л. Гурченко).

Пошукова активність досліджуваних дітей, які постійно вивчають довкілля, виявила певні його сфери, які приваблювали, спонукали їх до занять емоційно забарвленою діяльністю без будь-яких заохочень з боку дорослих. Отже, характер потягів дітей до виявлення ними само твірної активності в різних сферах життя й діяльності, афективна схильність наслідувати дорослих – майстрів тієї чи іншої справи – все це дає підстави для висновку, що *на підсвідомому рівні діти знають вже предмет їх покликання, бо до невідомого,*

як свідчить вираз, який дійшов до нас з часів греко-римської культури, – *немає потягу: «чого не знають, того не бажують»*.

Отже, здійснений в ході експерименту рефлексивний аналіз внутрішньої потребово-мотиваційної активності обдарованих дітей проливає світло на природу покликання, яке є діагностичним засобом виявлення потенційної обдарованості зростаючої особистості.

Означені особливості впливу сфери підсвідомого на емоційно-вольову активність зростаючої особистості дають підставу схарактеризувати *функції покликання* як *інтенцію* (або *інтенції*) щодо пошуку суб'єктом предмета (об'єкта) власного покликання.

Нині увага до розкриття внутрішніх потребово-мотиваційних спонук розвитку зростаючої особистості, зокрема її спадкових задатків, значно зросла. Вражаючі успіхи молекулярної генетики, яка відтворила «точний алфавітний порядок» геному людини (тобто повного набору генів організму) і тим самим підійшла впритул до визнання на молекулярному рівні субстрату спадковості, підвищили евристичну цінність психологічних знань щодо функцій самореалізації задатків людини як носія певного виду покликання.

Пропедевтика розгляду природи покликання як настановлення сфери підсвідомого (йдеться передусім про природу покликання дітей), здійснена нами у вступі до статті, сприяла вирізненню напряму дослідження, який ми означили як *феноменологію покликання зростаючої особистості у дзеркалі спогадів видатних – діячів науки і культури*. Як зазначалось вище, в дослідженні застосовувався метод предметно-сислового аналізу характеру проявів обдарованою особистістю власного покликання (у ретроспективі) в період її дитинства. Слід констатувати, що аналіз авторської ретроспекції виявився ефективним щодо *розкриття емоційно забарвлених проявів пошуку обдарованими дітьми предмета свого покликання, його емоційного «маркірування» суб'єктом покликання і розкриття на подальших етапах розвитку особистості владної функції її покликання, яка також була емоційно*

насиченою і сприймалась (у ретроспективі) суб'єктами інтерпретації власних спогадів як *«поклик доли»*. Саме в такому ключі тлумачить всевладність свого покликання геніальний український поет Т.Г. Шевченко в автобіографічному вірші *«Доля»*.

Одне з актуальних завдань нашого дослідження ми вбачаємо у *відновленні смислу поняття «покликання» – світоглядної категорії*, що протягом віків тлумачилось як *«призначення»* (рос. «предназначение») людини, проте за радянських часів смисл зазначеної категорії був зведений лише до схильності людини займатись тією чи іншою професією. Сам термін *«призначення»* (рос. Предназначение), який залишився в деяких словниках, наводиться з позначкою *«застаріле»*.

Висвітлюваний у статті феномен покликання розкривається в реальній взаємодії зростаючої особистості з її найближчим соціальним середовищем, передусім сімейним. Наголошується на тому, що вроджені задатки особистості як носія покликання – а вони можуть породжувати схильність до успішного виконання не лише якоїсь однієї сфери діяльності, а одразу до кількох, як у Леонардо да Вінчі, Альфреда Нобеля, Михайла Ломоносова, Тараса Шевченка, – становлять вирішальну передумову складного доленосного процесу формування таланту особистості. Разом з тим, як зазначав академік Г.С. Костюк, будь-який організм, будь-яка властивість особистості є результатом розвитку, в якому беруть участь і спадковий матеріал, і зовнішнє середовище.

Нині більшість авторів (і це відбито в психологічних словниках) визначають *покликання* як високий рівень *схильності* людини до певної діяльності, особливо до тієї, коли привабливими стають не лише результати, яких людина досягає, а й сам процес діяльності. Так, у Великому психологічному словнику Б.Г. Мещерякова і В.П. Зінченка *покликання* визначається як таке, що має ознаки тривалого ненасичуваного *прагнення* людини до діяльності, творчого ставлення до її змін, відображення розвитку й

постійного накопичення знань та вдосконалення вмінь і навичок, відповідних щодо цієї діяльності. «Таку *схильність*, якій притаманні всі ці характеристики, називають *покликанням*» [7, с. 511].

У Новому тлумачному словнику української мови читаємо: «Покликання – це внутрішній *потяг*, *схильність* до якої-небудь справи» [24, с. 766, підкр. нами – С.Т.], а «*схильність* – *потяг* до якої-небудь діяльності» [там само, с. 490, підкр. нами – С.Т.]. І далі: «*Потяг* – *покликання*, *пристрасть*» [там само, с. 846, підкр. нами – С.Т.].

Логічна помилка – у визначення вводиться те ж саме поняття, яке визначається (*idem per idem*) – є свідченням того, що психологічна сутність поняття «покликання» є ще недостатньо розкритою і вивченою щодо своєї специфіки, зокрема на ранніх етапах онтогенезу.

З названої причини деякі автори, характеризуючи поняття *прагнення* як «збірний термін» для означення актуалізованих мотиваційних утворень – потягів, бажань, намірів, інтересів, страстей, ідеалів, схильностей, в тому числі, покликань та ін., фактично нівелюють специфіку покликання, ставлячи його в один ряд з такими ситуативно актуалізованими утвореннями, як, наприклад, бажання, наміри, інтереси та ін. [8, с. 530].

Поряд із наведеними вище підходами до розуміння феномену покликання як схильності і потягу до певної справи (діяльності) в науковій літературі зустрічається також характеристика покликання, яка надає йому певної сталості в структурі особистості. Так, К.К. Платонов розглядає покликання як *властивість* особистості, що формується на основі інтересу до певної діяльності, прагнення успішно виконати її і виявити здібності до неї [25; 27, с. 613]. За Платоновим, існує потенційне покликання і його актуальна форма.

У зв'язку із наведеними даними щодо визначення покликання слід відмітити таке. Лише за умови продовження в часі (пролонгування) дії таких мотиваційних чинників, як прагнення до здійснення певної діяльності, проявів схильності і потягу до неї, накопичення досвіду позитивних переживань

суб'єктом діяльності, зрештою, набуття зазначеною діяльністю ціннісно-потребового характеру для її виконавця, слід кваліфікувати згадану дефініцію як *настановлення*, а саме:

Покликання – це зумовлене минулим досвідом, передусім генетичним, *потребово-ціннісне настановлення* особистості стосовно певного виду (або видів) діяльності, до якої (або яких) вона відчуває схильність і внутрішній емоційно забарвлений потяг, а також – за певних умов – виявляє стан готовності щодо оволодіння зазначеною діяльністю.

Отже, залишається нагадати, що кожне настановлення виникає і формується лише на основі досвіду. Саме характер досвіду суб'єкта й визначає його схильність стосовно певної діяльності та його готовність продуктивно діяти в її сфері. Разом з тим слід констатувати, що на ранніх етапах онтогенезу діти, які не усвідомлюють ще свого покликання, тим не менш виявляють *вибіркове ставлення до тих видів діяльності, які найбільшою мірою відповідають їх хисту та уподобанням*. Виникає питання: про який особистісний досвід у даному разі може йти мова? Висвітлюючи актуальність проблеми, ми зупинялись вже на припущенні, сформульованому відповідно до юнгіанської теорії, згідно з якою витoki покликання лежать у сфері несвідомого, зокрема певне настановлення особистості на реалізацію власних задатків ґрунтується саме на архетипах підсвідомості. У тексті «Тевістокських лекцій», прочитаних у свій час К.-Г. Юнгом в Англії, ми зустрічаємо такі характеристики архетипів як *колективного несвідомого*: «Архетипи є великими рушійними силами...» [44, с. 169]. «...Архетипічні образи здатні проектуватися...» [42, с. 167]; «...Архетипічні образи володіють такою страшною динамічною силою, що від них неможливо позбутися» [44, с. 170]. І далі: «Архетипи я називаю *«позаособистісним або колективним несвідомим»* [там само, с. 37]. Отже, за Юнгом, архетип – *вроджене настановлення* щодо вибіркового сприйняття, переживання і деяких форм поведінки. Архетипи як компоненти колективного несвідомого надзвичайно стійкі. Вони начебто

«нерозмінна монета» переходять з віку у вік. Так, частина з них, які відображають яскраві індивідуальні особливості людини, пов'язані з її обдарованістю – розумовою, художньою, музичною, соціальною, моторною та іншими її видами, які були відомі в прадавні часи, лишилися своєрідними за своєю природою і в наші дні. Тобто минали тисячоліття, змінювалися умови, в яких зростали і виховувалися діти, що мали можливість від віку до віку розширювати діапазон своїх знань, проте й сьогодні, в умовах інформаційного суспільства, ми можемо констатувати – типи і види обдарованості, що існували в стародавньому світі, притаманні і нашим сучасникам. Це мислителі, письменники, художники, винахідники, талановиті спортсмени і організатори тощо. Отже, можна передбачити, що покликання як настановлення, яке містить у собі архетипи (праформу) колективного неусвідомлюваного, визначає і нині нездоланні потяги особистості до самореалізації у пізнавальній, моральній, естетичній та інших сферах життєтворчості людини.

Зазначена залежність характеру покликання зростаючої особистості від особливостей прояву її обдарування у психологічно достовірній і разом з тим художній формі розкрита в книзі В.Бадрака «Антологія геніальності» [4]. Автор висвітлює також діалектику взаємозв'язку умов життя обдарованої (в майбутньому визнаною геніальною) особистості на ранніх етапах її становлення (дитинство, отрочество) і її ж неймовірно важкою виснажливою боротьбою за самоствердження свого таланту.

Отже, як свідчить мемуарна література, покликання особистості і її обдарування тісно пов'язані між собою: покликання виконує функцію маніфестації обдарування, стимулюючи цілеспрямований характер його реалізації в житті особистості. Звернімося до аналізу робіт психологів з проблеми обдарування. Так, за В.О. Моляко, «основні функції обдарованості – максимальна пристосованість до світу, оточення, знаходження розв'язань у всіх випадках, коли створюються нові, непередбачені проблеми, що вимагають саме творчого підходу» [23, с. 111].

Важливо відмітити, що за визначенням названого автора, «обдарованість є однією з *найважливіших вищих психічних систем* упорядкування системи «людина – світ». Безумовно, підкреслює В. Моляко, «обдарованість нерозривно пов'язана з рештою психічних функцій людини, з її свідомістю, підсвідомістю, загальними установками і диспозиціями, особистісними структурами, емоційною сферою тощо» [там само].

Аналіз стратегіальної організації підсвідомості, здійснений В.О. Моляко, його характеристика обдарованості як свого роду *міри генетично та досвідно наперед визначених можливостей людини адаптуватися в житті*, а також твердження автора, що саме стратегії багато в чому спрямовують і насичують конкретним змістом свідомість, *акумулюючи в підсвідомості знання і технології їх використання*, проливає світло на природу магічних функцій покликання, зокрема загадкову дію *афективно-орієнтувальної функції «наведення»* зростаючої особистості на предмет, що відповідає характеру її обдарування, а також *спонукально-операційної*, яка стимулює опанування певного виду природовідповідної, або «сродної», як писав Г.С. Сковорода, діяльності. Зазначені функції як вияв обдарування особистості психологічно достовірно описано в повісті Фредеріка Форсайта «Витвір мистецтва», уривок з якої наведено нижче.

Вибіркову схильність обдарованих дітей до певних видів діяльності своєрідність проявів їх емоційної сфери, а також прогностичної активності в плані реалізації власного покликання можна спостерігати вже в дошкільному віці (див. наступний розділ «Феноменологія покликання»). З віком характер вибіркового ставлення дітей щодо предметно-практичних видів діяльності та власних уподобань стає менш відкритим. Свої схильності і вподобання суб'єкти спілкування, особливо в підлітковому і юнацькому віці, втаємничують, довіряючи заповітні думки і мрії щоденнику або близькому другу.

Продовжимо аналіз робіт В.О. Моляко в плані розкриття наукових підходів до розуміння природи покликання. Беручи до уваги розроблену названим автором методологію моделювання стратегіальної організації підсвідомості (зокрема у сфері психічної творчості), тобто фактично виявлення ним **«диспозиційної системи як основи обдарованості»**, можна зробити висновок, що покликання як підсвідоме настановлення становить складову зазначеної системи, яка й маніфестує «творчий потенціал особистості». Таким чином, за В.О. Моляко, «обдарованість – це свого роду міра генетично та досвідно наперед визначених можливостей людини адаптуватися в житті» [там само, с. 111]. Значно менше уваги автор оригінальної концепції обдарованості приділяє емоціям – складовим системи «людина – світ», які, за нашими даними, виконують самочинну сигнальну функцію у виявах обдарування людини.

Пряме відношення щодо вивчення природи феномену покликання має дослідження українського вченого Б.Г. Додонова [15;16]. Названий автор дослідив *внутрішні настановлення особистості* на певні переживання залежно від характеру виконуваної нею діяльності. Автор розробив оригінальну класифікацію емоцій, яка включає десять категорій емоційних переживань, що різняться між собою залежно від *емоційно забарвленої схильності досліджуваних до того чи іншого типу діяльності*. Автор виявив особливості ціннісного характеру кожної з десяти категорій емоційних переживань і показав, що вони набрали для досліджуваних – залежно від типу діяльності – характеру *особистісних настановлень*. Крім того, Б.Г. Додонов виявив, що емоція може виступати не лише як оцінка, але й як самодостатня цінність – мотив, ціль.

У контексті ціннісного особистісного настановлення феномен покликання розглядає Р.О. Пономарьова-Семенова. Так, висвітлюючи методологічний аспект розробки психологічної моделі екстраординарної особистості, зазначений автор пише, що усвідомлення людиною свого обдарування виступає чинником, який підкріплює почуття її власної гордості

сприяє підвищенню відповідальності за його реалізацію і розвиток та *спонукає жити відповідно до свого покликання* [26, с. 22, підкр. нами – С.Т.]. І далі: «Екстраординарна особистість усвідомлює не лише свої можливості і покликання, але й свою суспільну, історичну *місію призначення*» [там само, підкр. нами – С.Т.]. Останній висновок автора є надзвичайно важливим, оскільки відроджує глибинний смисл поняття «покликання» як долі, яке люди застосували для визначення означеного феномену протягом віків.

Численні дослідження технічної обдарованості, здійснені Р.О. Пономарьовою, дають можливість глибше проникнути в природу *креативних здібностей* особистості, які становлять першооснову будь-якого виду обдарування людини. Прояви креативності технічно обдарованої особистості, особливо в дитячому віці найбільш доступні для візуального спостереження. Це значно полегшує діагностування творчих здібностей зростаючої особистості під кутом зору визначення характеру її покликання.

Порівняння особливостей розв'язування учнями завдань творчого характеру з їх відповідями за тестами-опитувальниками, здійснене в роботах Р.О. Пономарьової, виявилось ефективним засобом вивчення характеру усвідомлення зростаючою особистістю себе як носія конструктивно-технічного обдарування. Тим самим застосування автором відповідного методичного інструментарію дало можливість дослідити ступінь виявлення в учнів потягу до сфери технічної діяльності творчого характеру.

Аналізуючи різні експериментальні підходи до вивчення творчої обдарованості особистості, Л.Г. Чорна зупиняється на біографічному методі дослідження, який, за її словами, мало розроблений у вітчизняній науці. Разом з тим за словами Л. Чорної, автобіографічний метод дає можливість вивчати людину в розвитку, динаміці, а також здобувати відомості про основні детермінанти становлення її творчої спрямованості, мотивації вчинків тощо.

Важливим, з огляду вивчення проблеми покликання, є, на наш погляд, такий висновок вченої: «Настановлення може виявлятися на різних рівнях

свідомості: від зовсім неусвідомлених до свідомих...» [39, с. 206]. І далі: «Творче настановлення можна визначити як *готовність* до прояву оригінальності в діяльності, як націленість на творчий результат діяльності» [там само, с. 207]. Переростання ж творчого інтересу зростаючої особистості в стійку схильність до певного виду діяльності суб'єктивно переживається нею як покликання.

Наше дослідження, спрямоване на висвітлення *феноменології покликання обдарованих дітей, об'єктивацію його проявів* щодо відповідних видів діяльності, ґрунтується на нарративній продукції видатних особистостей, зокрема здійсненому ними *ретроспективному самоаналізі подій, вражень і емоційних переживань періоду їхнього дитинства*. Висвітлюючи особливості покликання зростаючої особистості (дітей дошкільного, молодшого шкільного і підліткового віку), ми спиралися на концептуальний підхід щодо інтерпретації нарративів, застосований у дослідженнях Н.В.Чепелевої. Вона пише: «...Суттєвою ознакою сучасних підходів до характеристики тексту є той факт, що він розглядається як засіб організації, осмислення й *упорядкування особистісного досвіду*, змістом якого є не лише концепти, що відображають розуміння та інтерпретацію людиною дійсності і самої себе, а й світ внутрішніх переживань, світ її індивідуально-авторського ставлення до дійсності» [38, с. 10].

Отже, автобіографічні тексти можна назвати скарбницею суб'єктності людини. За словами Е.Ю.Рожественської (автор монографії «Біографічний метод в соціології»), «в центрі біографічного дослідження знаходяться саме суб'єктивний досвід, поведінка, дії людини» [30, с. 5].

Нині біографічний і автобіографічний методи дослідження набули достатньо широкої популярності в соціології, історіографії і психології. Звернімося до монографічних досліджень, в яких здійснено аналіз літератури з проблеми біографіки, виданої в багатьох країнах світу. Автори констатують, що метод біографії привернув увагу передусім до *феноменологічно-*

інтерпретативних напрямів наукового дослідження. В центрі уваги творців монографій, згідно з цим підходом, виявилися такі теми, як вивчення плину життя людини, його внутрішньої динаміки, суб'єктивних чинників керування цим процесом, а також дослідження набутого досвіду та ін. На думку О.Ю. Рождественської, «загальноєвропейський процес модернізації може бути описаний в тому числі і як процес суб'єктивування/індивідуалізації життя (як роздрукування раніше закритих полів, інтерналізація постматеріальних цінностей, тенденція приватизму і т. ін.)...» [там само, с. 6].

Аналіз психологічної літератури засвідчив, що у віковому аспекті *покликання* як психологічний феномен не було предметом дослідження, його природа донині, лишається в тіні. Разом з тим, згідно з нашими даними, особливості проявів покликання (на етапі дошкільного, молодшого шкільного і підліткового віку), що зумовлюють вибірковість ставлення зростаючої особистості до певного виду (чи сфер) діяльності, її емоційно забарвлений потяг до неї, який служить надійним показником діагностичного характеру неординарності дитини як носія певного обдарування, потребують спеціального дослідження. У зазначеному контексті покликання виступає як *репрезентативна функція* обдарування, обґрунтуванням якої є наступні вихідні положення: по-перше, покликання як настановлення зростаючої особистості опосередковане її архетипічним досвідом; по-друге, спонтанна активність дітей необхідно несе на собі відбиток їхнього обдарування; по-третє, репрезентативна функція покликання, яка, окрім прижиттєво набутого досвіду, має своїм витоком емоційно забарвлену інформацію сфери підсвідомості.

Інформація сфери підсвідомості (тобто досвід, який опосередковує будь-яке настановлення) тлумачиться звичайно в юнгіанському розумінні як архетип; отже, й покликання зростаючої особистості, яке вона усвідомлює ще на емоційному рівні, знаходиться під впливом архетипічного досвіду. Слід також взяти до уваги, що суттєвий вплив на *характер прояву покликання дитини* чинить не усвідомлюваний нею досвід самореалізації творчого

потенціалу власного «Я», про що мова піде в наступному розділі «Феноменологія покликання».

Феноменологія покликання. Головний герой повісті Фредерика Форсайта «Витвір мистецтва» Бенні Еванс, двадцятидвохрічний парубок, звернувся до директора престижного «Дому Дарсі», агентства з проведення аукціонів і оцінювання вишуканих предметів мистецтва, з проханням прийняти його на роботу. Слід сказати, що юнак не відповідав лондонському світу мистецтв – у нього не було ні диплому, ні пристойного костюму, ні відповідних манер, розмовляв він із сильним ланкаширським акцентом. Тим не менш після співбесіди з директором фірми Себастьяном Мортлейком Денні Еванс був зарахований до штату співробітників агентства як мистецтвознавець.

Себастьян Мортлейк дивився на це чудовисько наче заворожений. І тільки тоді, коли перевірів юнака на знання мистецтва епохи Ренессансу, наважився взяти його на роботу, незважаючи на зовнішній вигляд і підтрюнювання колег.

Бенні Еванс виріс у маленькому будиночку на задвірках Бутла, в сім'ї фабричного робітника. У школі особливими здібностями він не відзначався, отримав атестат з вельми скромними оцінками і не думав про те, щоб продовжувати далі освіту. Втім все це не мало значення, оскільки ще у сім років з ним трапилось чудо. Вчитель малювання, звернувши увагу на те, що хлопчик любить малювати, показав йому книгу.

У книзі були кольорові ілюстрації, і дитина дивилась на них із захопленням і подивом. Тут були малюнки із зображенням молодих жінок, у кожній з них на руках немовля, а над головами літали янголи з крильцями. Так маленький хлопчик з Бутла вперше побачив мадонну і її дитя в зображенні флорентійських майстрів. І з того часу потяг Бенні до мистецтва став ненасичуваним. Коли хлопець підріс, він цілі дні просиджував у публічній бібліотеці, розглядаючи роботи Джотто, Рафаеля, Тіціана, Боттічелі, Тінторетто. Роботи таких гігантів, як Мікелянжело і Леонардо да Вінчі він

пожирав очима з таким же апетитом, як його однолітки з'їдали дешеві гамбургери.

Будучи підлітком, він мив машини, розносив газети і вигулював чужих собак, а всі зароблені гроші відкладав для того, щоб проїхати автостопом по Європі і побачити Уффіці і Пітті. Після італійців він узявся до вивчення іспанців, дістався до Толедо, два дні з ранку до вечора простояв у Катедральному соборі і в церкві Святого Фоми, де не міг намилюватися картинами Ель Греко. Потім з головою поринув у вивчення германської, фламандської і голландської шкіл. У двадцять два роки у Бенні Еванса, який терпів сильну нужду, не мав жодного пристойного костюму, зате він перетворився на ходячу енциклопедію класичного зображувального мистецтва. Саме це і вгадав у ньому Себастьян Мортлейк, який наймав юнака на роботу. Проте навіть розумний і проникливий Мортлейк дещо прогледів. Бенні був наділений природним чуттям прекрасного – природним даром, який або є у людини, або ж його немає. У цього парубка, який виріс на задвірках Бутла, воно, це чуття було. Однак ніхто цього навіть не підозрював, в тому числі і він сам [37, с. 110-204].

Описаний Ф. Форсайтом феномен «зустрічі» дитини з власним покликанням є прозірливим осягненням автора магічної дії потягу обдарованої особистості до світу прекрасного. У художній літературі ми в достатку знаходимо психологічно достовірні описи психології людини та особливостей її внутрішнього світу. Цей факт визнають: видатний літературознавець М.М. Бахтін, який дослідив, що домінантою творчості Достоєвського є неперевершено глибоке знання самосвідомості людини; М.Г. Чернишевський, який, оцінюючи майстерність Л.М. Толстого, писав, що психологічний аналіз героїв його творів є чи не найістотнішою з якостей, що надають сили його таланту; психотерапевт К. Леонгард. Останній відмітив, що для аналізу людини як індивідуальності особливо переконливі результати дає вивчення психології персонажів літературних творів.

Дослідження автобіографічних спогадів видатних особистостей, які відтворюють, зокрема, роки свого дитинства й отрочтва, зафіксували аналогічну (щодо описаної вище) картину спонтанного захоплення зростаючою особистістю предметом власного покликання, її схильності до певного виду діяльності і потягу до неї. Автори спогадів приділяють особливу увагу саме тим епізодам з часів власного дитинства, коли кожний з них вперше «зустрівся» з особливо привабливим видом діяльності (або створив образ бажаної для себе діяльності), яка схвилювала, звабила, полонила уяву.

Звернімося до першоджерел, тобто автобіографічних текстів, написаних високо обдарованими особистостями. Так, в контексті книги І.Ю. Рєпіна «Далеке близьке», над якою він працював протягом п'ятнадцяти років, є спогад про його перше захоплення малюванням. Цей факт автор подає як визначну подію в його житті. Читача вражає маса деталей епізоду малювання, описаного Рєпіним, його особлива увага до проявів власних переживань, свого захоплення процесом малювання і радості, що полонила все його єство (про що ми коротко згадували на початку статті).

«На різдвяні свята до нас відпустили нашого двоюрідного брата сироту Троньку (Трохима). Він працював хлопчиком у майстерні Касьянова, мого хрещеного батька, кравця для «панів військових».

Троша приніс із собою малюнки із зображенням Полкана¹, і я дуже здивувався, як він добре малює. Під кожним малюнком він старанно підписував назву «Полкан» і своє прізвище: Трохим Чаплигін <...>

...Другого дня Трохим витяг з плескатої коробочки загорнуті у кілька папірців фарби і пензлі. Фарби я ще ніколи не бачив і з нетерпінням чекав, коли Трохим буде малювати фарбами. Він узяв чисту тарілку, викрутив з паперу пензлик, поставив склянку з водою на стіл, і ми принесли абетку для розмальовування. Перший малюнок – кавун – раптом на наших очах перетворився на живий – те, що було ледь означено на папері чорною рисою,

¹ Полкан – напівлюдина-напівпес, герой старовинної казки про Бову-королевича.

Трохим покривав зеленими смугами, і кавун зарядів на наших очах живим кольором; ми й роти пороззявляли.

А от було чудо, коли зрізану половину другого кавунчика Трохим розфарбував червоною фарбою так живо і соковито, що нам захотілось навіть їсти кавун, коли червона висохла, він тонким пензлем зробив по червоній м'якоті де – не де чорні насінини – чудо! Чудо!

Швидко пролетіли святкові дні з Тронькою. Ми нікуди не виходили і нічого не бачили, крім наших розмальовок, і я навіть став плакати, коли об'явили, що Троньці час додому. Щоб утішити мене, Трохим залишив мені свої фарби, і з того часу я так вп'явся у фарбочки, припавши до столу, що мене ледь відривали для обіду і соромили, що я зробився зовсім мокрим, як миша, від сумління і очманів зі своїми фарбочками за ці дні» [29, с. 68-69].

Отже, для Рєпіна, автора знаменитих полотен «Бурлаки», «Запорожці», «Не чекали», «Іван Грозний», «Хресний хід» фарби в дитинстві, за влучним виразом Б. Бім-Бада, «відіграли роль сірника, піднесеного до факелу» [29, с. 56]. Зверніть увагу, що рідний брат Рєпіна (а вони були погодки) який також знаходився поряд під час зустрічі з Трохимом, фарбами і процесом малювання не захопився.

Як відомо, палітра з фарбами супроводжувала Рєпіна все його довге життя. В написанні картин, портретів видатних особистостей (більше тридцяти п'яти) художник був невситимим. І коли в старечому віці у нього почала всихати права рука, І.Ю. Рєпін навчився писати лівою.

Так само, як І.Ю. Рєпіна зачаровував процес малювання, так М.І. Глінку² – музика. «Одного разу, коли мені було десять років, – пише Глінка, – грали квартет Крузеля з кларнетом, ця музика справила на мене незбагненне, нове і чарівне враження – я перебував протягом цілого дня потім в якомусь стані лихоманки, занурений в якийсь невиразний томливо-солодкий стан і другого дня під час уроку малювання був неуважний. На наступному уроці моя

² Глінка М.И. Записки. М., 1988. – С. 9-10.

розсіяність ще збільшилась, і вчитель, який помітив, що я малював вже надто недбало, неодноразово дорікав мені і, нарешті, все ж таки, здогадавшись, у чім справа, сказав мені, що він помічає, як я весь час тільки й думаю про музику. «Що ж робити, – відповів я, – музика душа моя» [13, с. 9-10].

Як свідчить аналіз спогадів видатних діячів науки і культури, в обдарованих дітей здебільшого наприкінці старшого дошкільного віку виникають роздуми щодо свого майбутнього і пов'язані з цими роздумами переживання. Рефлексивний характер цих роздумів свідчить, що вони є результатом «відкриття» дитиною смислу своїх переживань, тобто рефлексування нею власних творчих потягів, інтересів і схильностей. Зазначені емоційні переживання у просторі внутрішнього світу зростаючої особистості стають, з віком, підґрунтям процесу самоусвідомлення її власного покликання.

Звернімося до спогадів всесвітньо відомого психоаналітика К.-Г. Юнга. Він пише: «З самого початку в мене було почуття свого призначення, нібито моє життя було начертано долею і повинно було виконане як задача» [28, с. 57]. І далі: «Це вселяло в мене внутрішню впевненість. І хоча я ніколи не міг пояснити цього, доля моя доводила, що це саме так. Мені не потрібно було мати цю впевненість, вона володіла мною, часто навіть всупереч обставинам» [там само].

Дуже близькими стосовно відчуттів Юнга щодо *імперативного впливу* на нього *власного покликання*, або почуття призначення є автобіографічні спогади англійського історика Р.Дж. Коллінгвуда. Коли автору було вісім років, допитливість, як він згадує, підштовхнула його дістати з полиці батькової шафи маленьку чорну книгу. Виявилось, що це «Кантівська теорія етики».

Я відчув, – згадує Коллінгвуд, – що зміст книги, хоч я був неспроможний зрозуміти його, став якимось дивним чином моєю власною справою, справою, яка стосується мене особисто або, скоріше, справою мого майбутнього «Я». Проте такого бажання у мене – оволодіти етикою Канта в майбутньому, коли підросну, аж ніяк не було. І разом з тим я відчував, начебто трохи відсунулась

завіса, відкриваючи мені мою долю... [18, с. 323-325]. Після «зустрічі» з книгою, зазначає Р. Коллінгвуд, у нього, восьмирічного, виникло відчуття, що на нього покладено якесь завдання, характер якого, як відмічає сам автор, він не міг точно визначити. «Єдине, що можна було сказати, – підкреслює автор спогадів, – так це: я повинен мислити» [там само, с. 325].

В такому ж магічному ключі усвідомлював своє майбутнє також відомий драматург – казкар Є.Л. Шварц. Автор згадує, що одного разу він зізнався мамі, що хоче бути «романістом». Мама набурмосилась і сказала, що для цього потрібний талант. «Строгий тон мамі, – згадує Є.Шварц, – мене засмутив, проте це аж ніяк не вплинуло на моє рішення» [42, с. 95-96]. І далі, пише автор, його самого здивувало власне рішення стати письменником... «В ті дні я брав чисті аркуші паперу і проводив по них хвилясті лінії... І все тут. Проте рішення моє було непохитним», – пише Шварц [там само].

За словами М.О.Бердяєва, він завжди відчував себе філософом. Ніколи ніхто не наштовхнув мене до того, – зазначає автор, – щоб займатися філософією, це народилося ізсередини [5, с. 20-22]. До речі, дитячі роки Бердяєв провів у Києві. Сім'я жила на Лютеранській вулиці.

Те, що за словами М.Бердяєва, «народжується ізсередини», а воно, як ми бачили, з'являється в *магічно-символічній формі* і переживається обдарованими дітьми як їх майбутня доля, нині можна пояснити вже на науковій основі. Так, з фундаментального дослідження В.М.Аллахвердова, в якому він в різних аспектах розглядає найбільш загадкове явище людської психіки – свідомість, впливає висновок, що в процесі життєдіяльності людини відбувається *неусвідомлювана детермінація* багатьох актів свідомості, в тому числі і процесу усвідомлення зростаючою особистістю *власного покликання*, яке, в свою чергу, детермінує особливості проявів її вчинкової активності.

Зазначений факт відносно впливу на вчинкову активність людини не усвідомлюваної нею інформації Аллахвердов обґрунтовує, спираючись на численні експериментальні роботи різних авторів – дослідників сфери

підсвідомості як своєрідної форми прояву психічної діяльності. Названий вчений пише, що неусвідомлювана інформація завжди чинить вплив на те, що ми робимо або усвідомлюємо. Отже, «з цього випливає, – підкреслює він, – що *неусвідомлювана детермінація самого процесу усвідомлення неодмінно відбувається*» [1, с. 24. – підкр. нами. – С.Т.]

У найбільш виразній формі покликання *зростаючої особистості* виявляє себе в ситуаціях переживання нею оцінкового ставлення з боку однолітків. Яскравою ілюстрацією висловленої думки можуть бути поведінкові прояви Жана Маре, відомого французького актора, який у своїй книзі «Про моє життя» пише, що його віддали в 6-й клас, де було багато вчителів. У перший же день він представився кожному з них під різними прізвищами [22, с. 27-37]. «Зрозуміло, – зазначає Маре, – що це дуже швидко виявилось, мене покарали, проте в очах товаришів я став героєм» [там само]. «Я вигадав також, – продовжує автор, – що моя мати актриса. Мене питали: «Де вона грає?» Я відповідав: «В Комеді Фрасез». Я не знав жодного актора цього театру і думав, що мої товариші – теж» [там само].

Основний мотив, що актуалізував акторські здібності Ж.Маре, – це пошук слави. Я вважав, – зауважує він, – що товариші захоплюються мною» [там само]. Найбільш виразно акторське покликання Маре виявилось у такому вчинку. По четвергах пансіонери коледжу йшли на прогулянку в табір, розташований в Сен-жерменському лісі. Домовившись з товаришами про зустріч у четвер, Маре потягнув з маминого гардеробу сукню, шовкові панчохи, чудові туфлі, косметику, а в лісі, як було домовлено, товариші «зустріли» мене. Один з них представив мене вчителю як свою сестру. Цілий день учитель упадав за мною. Я відчував себе чудовим актором, не думаючи про наслідки.

Отже, як бачимо, поведінка Ж.Маре, орієнтована на очікування щодо нього однокласників, які захоплювались ним, мала яскраво виражений демонстраційний характер. Розрахована на ефект популярності, вона (поведінка) повністю відповідала схильності Маре до артистизму. «Я був ще

дитиною, – згадує майбутній актор, – якій хотілося подобатись» [22, с. 37]. Поступово витівки Маре, за його словами, ставали все більш зухвалими: «комедіант з'являвся на світ» [22, с. 48-49].

Характер обдарування людини, її талант знаходить передусім прояв у певній, адекватній їх природі діяльності.

Різкий контраст з поведінкою Жана Маре становила позиція, яку займав, починаючи з дитячого віку, М.В.Суворов. Полenezалежну позицію Суворова описано відомим дослідником здібностей Б.М.Тепловим в його праці «Розум і воля воєначальника».

Інтерес до військової справи, який досяг у Суворова виняткової дієвої сили ще в дитячі роки, – пише Теплов, – переміг і фізичну слабкість організму, і категоричне небажання батька готувати хлопчика до військової служби, і відсутність будь-якої допомоги у вивченні військового мистецтва [33, с. 146]. За словами Теплова, будучи ще підлітком і перебуваючи в батьківському домі, Суворов підкорив все своє життя підготовці до військової діяльності. Прочитав усі доступні йому книги з військової історії і техніки, проводив більшу частину часу в розв'язуванні тактичних задач, привчав свій організм до перенесення труднощів і нестатків, характерних для життя в умовах бойової обстановки [там само, с. 146]. В той час як Суворов навіть в дитинстві був спрямований на те, як загартувати свій організм для майбутніх військових походів, Ж.Маре любив гратися з ляльками, перевдягаючи їх...

Отже, як бачимо, покликання – це владний потяг до тих видів діяльності, які зрештою мають доленосне значення для суб'єкта – носія певного обдарування.

Усвідомлення дітьми і підлітками перших проявів власного покликання, потяг до певних сфер діяльності і прогнозування разом з цим свого майбутнього (нерідко в ореолі слави) породжують зміни в їхній поведінці. З'являється скритність, відчуженість від батьків і однолітків, потяг до усамітнення. Так, наприклад, англійський історик Робін Коллінгвуд, про якого

мова йшла вище, згадуючи той період у своєму житті, коли в нього вперше з'явилась ідея щодо роду власного занять в майбутньому, пише: «Я відчув якийсь внутрішній неспокій, став неуважним і прагнув лише до того, щоб ніхто не заважав мені мислити» [18, с. 323-325]. Батьки, за його словами, вважали, що ним оволоділи лінощі. У зв'язку з цим, як зазначає автор, він прикривав «напади» абстрактного мислення якою-небудь пусто-порожньою діяльністю, «щоб не відволікатися від внутрішньої боротьби, яка точилася в мені» [там само]. «Було прикро, – продовжує свою розповідь Коллінгвуд, – коли мене висміювали за гру в солдатики, проте і пояснити, чому я в них граю, було неможливо» [там само].

Усамітнення, потаємні одинокі ігри, відчуженість від близьких дорослих характеризують у період отрочтва і таку високообдаровану особистість, як Карл Юнг. «Час від часу, коли я був впевнений, що мене ніхто не побачить, – пише він, – я потаємно пробирався на горище» [Цит. за 28, с. 181]. На горищі десятилітній Юнг ховав звичайний пенал, який буває у школярів і маленького чоловічка, якого він вирізав з лінійки. «Кожного разу, – згадує К. Юнг, – я клав у пенал маленький згорток паперу, де перед цим що-небудь писав на потаємній, винайденій мною мові» [там само]. «Все це становило мою таємницю, смисл якої я не вповні розумів», – додає автор. У школі К. Юнг почував себе одиноким. Вчителі не вірили в його здібності, а один з них, не збагнувши, що учень міг написати такий глибокий за змістом твір, звинуватив Юнга в присутності всіх учнів у плагіаті. «Ти брешеш, – сказав вчитель. – Такий твір написати ти не міг. Це малоймовірно. Отже, звідки ти його списав?» [Цит. за 28, с. 396].

Не вдаючись до детального аналізу особливостей становища обдарованих особистостей в дитячих спільнотах, зокрема в учнівських групах, зазначимо, що феномен неподібності нерідко зумовлює ізоляцію зростаючої особистості, заздрісне, агресивне або ж байдуже ставлення до носія неординарних здібностей. Так, К. Юнг пише, що одного разу на нього напали семеро учнів з

його класу. Я був досить кремезним хлопчиком, згадує Юнг, схопив одного з них і з люттю став кружити його навколо себе, збиваючи нападників ногами цього учня. Захищати себе від постійних нападів однолітків довелось також І. Ньютону. Через згаданий феномен –агресивності однолітків – набував освіту вдома А. Нобель, який фізично був кволим і не міг чинити опір однокласниками. Він провчився в школі лише один рік. Ф. Ніцше, який далеко випереджав своїх однокласників по всіх предметах (коли йому виповнилось чотирнадцять років, вчителі настійно рекомендували матері забрати його з школи і віддати в університет), у половини з них викликав захоплення, а інші учні сторонилися його. Доводячи якимось свою зверхність, Ніцше одного разу продемонстрував хлопцям з його класу, що він здатний, як і Муцій Сцевола, вийняти з печі і покласти собі на долоню розжарене вугілля. Після цього вчинку на долоні в Ніцше лишився страшний шрам. Т. Едісон через впертість і непокору вчителям не зміг навчатися в початковій школі, і матері довелось навчати його вдома. Відомо, що з часом Едісон став всесвітньо відомим винахідником, кількість його патентів на винаходи і досі вважається найвищою. Наведені приклади підтверджують закономірність, яку відмічають біографи талановитих людей: їхнє покликання – це доля, яка випробовує людину «на міцність» в усіх відношеннях – особистісному, ментальному, вольовому.

Список використаних джерел

1. Аллахвердов В.М. Методологическое путешествие по океану бессознательного к таинственному острову сознания / Виктор Михайлович Аллахвердов. – СПб.: Издательство «Речь», 2003.

2. Бабичев Н.Т., Боровский Я. М. «К неизвестному нет влечения, о чем не знают, того не желают. Ignoti nulla cupido» / Николай Тихонович Бабичев, Яков Маркович Боровский. – Словарь латинских крылатых слов: 2500 единиц. – Под редакцией Я.М. Боровского. – М.: Русский язык, 1982.

3. Бадрак В. Антология гениальности. Огюст Роден / Валентин Бадрак. – Издательство «КВИЦ», 2004.
4. Бадрак В. Антология гениальности. Людвиг Ван Бетховен, Джек Лондон / Валентин Бадрак. – Издательство «КВИЦ», 2004.
5. Бердяев Н.А. Самопознание / Николай Александрович Бердяев. – М., Международные отношения, 1990.
6. Бессознательное: природа, функция, методы исследования. Том третий / Под общей редакцией А.С. Прангишвили, А.Е. Шерозия, Ф.В. Бассина. – изд-во Мецниереба. – Тбилиси, 1978.
7. Большой психологический словарь. Склонность. А.Б. Орлов / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003.
8. Большой психологический словарь. Стремление. А.Б. Орлов / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003.
9. Большой толковый психологический словарь. Семь плюс/минус два (7±2) / Ребер Артур. – Том 2 (П-Я): Пер. с англ. – М.: Вече АСТ, 2000.
10. Большой толковый психологический словарь. Подсознательный / Ребер Артур. – Том 2 (П-Я): Пер. с англ. – М.: Вече АСТ, 2000.
11. Большой психологический словарь. Память эмоциональная. Б.Г. Мещеряков / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003.
12. Вилюнас В.К., Психология эмоциональных явлений / Витис Казиса Вилюнас. – М.: Изд-во МГУ, 1976.
13. Глинка М.И. Записки / Михаил Иванович Глинка. – М., Музыка, 1988.
14. Гурченко Л. Мое взрослое детство / Людмила Марковна Гурченко. – М., «Молодая гвардия», 1982.
15. Додонов Б.И. Эмоция как ценность / Борис Игнатьевич Додонов. – М., Издательство политической литературы, 1978.

16. Додонов Б.И. Эмоциональная направленность личности / Борис Игнатьевич Додонов. – М., 1979.
17. Ковалевская С. Воспоминания детства. Нигилистка / Софья Васильевна Ковалевская. – М., «Советская Россия», 1989.
18. Коллингвуд Р.Д. Идея истории. Автобиография / Робин Джордж Коллингвуд. – Пер. с англ. Ю.А. Асеева. – М., «Наука», 1980.
19. Костюк Г.С. Психологія особистості / Григорій Силович Костюк // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / під ред. Л.М. Проколієнко: упор. В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, О.Т. Губко, О.В. Проскура. – К.: Рад. школа, 1989.
20. Куценко Г.В. Психологічні особливості становлення ментальних структур особистості в освітньому просторі / Галина Володимирівна Куценко // Психологічні умови розвитку особистісної активності в освітньому просторі / С.Д. Максименко [та ін.]: Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: Інформаційно-аналітичне агентство, 2008.
21. Майерс Д. Интуиция. Возможности и опасности / Давид Майерс. – СПб.: Питер, 2012.
22. Марэ Ж. О моей жизни / Жан Марэ. – Пер. с франц. Н. Тодрия. – М., Союзтеатр, 1994.
23. Моляко В.О. Проблеми психології творчості і технічної обдарованості / Валентин Олексійович Моляко // Психологічні проблеми виховання, навчання, активності та розвитку особистості. – Матеріали звітної наукової сесії 22-24 лютого 1993 р., том I. – Київ, 1993.
24. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах, том 3-й / Укладачі: Василь Яременко, Оксана Сліпушко. – Київ: Видавництво «Аконіт», 2007.
25. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий: Учеб. пособие для учеб. заведений профтехобразования, 2-изд.. – М.: Высшая шк., 1984.

26. Пономарьова-Семенова Р.А. Методический аспект разработки психологической модели экстраординарной личности / Римма Александровна Пономарьова // Актуальні проблеми психології. Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога. I частина. – Матеріали доповідей та повідомлень на Міжнародній науково-практичній конференції 17-19 жовтня 2002 року. – К., 2002.
27. Психолого-педагогический словарь. Призвание / Сост. Рапацевич Е.С. – Минск: Современное слово, 2006.
28. Природа ребенка в зеркале автобиографии. Учебное пособие по педагогической антропологии / Под ред. Б.М. Бим-Бада и О.Е. Кошелевой. – М., Изд-во УРАО, 1998.
29. Репин И.Е. Далекое близкое / Илья Ефимович Репин. Изд. 5-е. – М., Искусство, 1960.
30. Рождественская Е.Ю. Биографический метод в социологии. Введение / Елена Юрьевна Рождественская. – Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики» – М.: Изд. дом Высшая школа экономики, 2012.
31. Сверстюк Є.О. На святі надій. Мова / Євген Олександрович Сверстюк. – К.: «Наша віра», 1999.
32. Сокуров А.В. В центре океана / [эссе, рассказы] Александр Сокуров. – СПб.: Амфора. ТИД Амфора, 2011.
33. Способности. К 100-летию со дня рождения Б.М. Теплова / Психологическая характеристика личности. – Изд. центр «Феникс», 1997.
34. Старовойтенко О.Б. Проблема суб'єкта в культурній психології особистості / Олена Борисівна Старовойтенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / За ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006.
35. Теплов Б.М. Ум и воля военачальника / Борис Михайлович Теплов. – «Военная мысль», 1943, № 13.
36. Ткаченко О.М. Принципи і категорії психології / Олександр Миколайович Ткаченко. – К.: «Вища школа», 1979.

37. Форсайт Ф. Ветеран: повести. Произведение искусства / Фредерик Форсайт. – Пер. с англ. В. Рейн. – М.: Эксмо, 2002.
38. Чепелева Н.В. Теоретичні засади нарративної психології / Наталія Василівна Чепелева // Основи психосемантики (за нарративними технологіями) Чепелева Н.В., Смульсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю. – за ред. Чепелевої Н.В. – К.: Главник, 2008.
39. Чорна Л.Г. Біографічний метод дослідження та проблема виявлення обдарованості / Чорна Лідія Георгіївна // Міжнародні наукові костюківські читання. Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. – В трьох томах. – Т. 3. – Київ, 1993.
40. Шаляпин Ф. Страницы из моей жизни / Федор Иванович Шаляпин. – Издательство «Прибой». – Ленинград, 1926.
41. Швалб Ю.М. Психологічні функції магічного в становленні творчої ініціативи / Юрій Михайлович Швалб / Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога. – Матеріали доповідей та повідомлень на Міжнародній науково-практичній конференції 27-29 квітня 1998 р. – К., Гнозис, 1998.
42. Шварц Е.Л. Дневники-воспоминания Е.Л. Шварца / Евгений Львович Шварц. – Сборник материалов Центрального государственного архива литературы и искусства СССР. – Вып. 4, М., 1982.
43. Юнг К. Воспоминания, сновидения, размышления / Карл Густав Юнг. – М.: ООО «AirLand», 1994.
44. Юнг К.Г. Тэвистокские лекции. Аналитическая психология: ее теория и практика / Карл Густав Юнг/ Составл., предисл. и перевод с англ. В. Меджулина. – Киев: СИНТО, 1995.

References transliterated

1. Allahverdov V.M. Metodologicheskoe puteshestvie po okeanu bessoznatel'nogo k tainstvennomu ostrovu soznaniya / Viktor Mihajlovich Allahverdov. – SPb.: Izdatel'stvo «Rech'», 2003.

2. Babichev N.T., Borovskij Ja. M. «K neizvestnomu net vlechenija , o chem ne znajut, togo ne zhelajut. Ignoti nulla cupido» / Nikolaj Tihonovich Babichev, Jakov Markovich Borovskij. – Slovar' latinskih krylatyh slov: 2500 edinic. – Pod redakciej Ja.M. Borovskogo. – M.: Russkij jazyk, 1982.
3. Badrak V. Antologija genial'nosti. Ogjust Roden / Valentin Badrak. – Izdatel'stvo «KVIC», 2004.
4. Badrak V. Antologija genial'nosti. Ljudvig Van Bethoven, Dzhok London / Valentin Badrak. – Izdatel'stvo «KVIC», 2004.
5. Berdjaev N.A. Samopoznanie / Nikolaj Aleksandrovich Berdjaev. – M., Mezhdunarodnye otnoshenija, 1990.
6. Bessoznatel'noe: priroda, funkcija, metody issledovanija. Tom tretij / Pod obshhej redakciej A.S. Prangishvili, A.E. Sherozija, F.V. Bassina. – izd-vo Mecniereba. – Tbilisi, 1978.
7. Bol'shoj psihologicheskij slovar. Sklonnost'. A.B. Orlov / Sost. i obshh. red. B. Meshherjakov, V. Zinchenko. – SPB.: prajm-EVROZNAK, 2003.
8. Bol'shoj psihologicheskij slovar. Stremlenie. A.B. Orlov / Sost. i obshh. red. B. Meshherjakov, V. Zinchenko. – SPB.: prajm-EVROZNAK, 2003.
9. Bol'shoj tolkovyj psihologicheskij slovar'. Sem' pljus/minus dva (7 ± 2) / Reber Artur. – Tom 2 (P-Ja): Per. s angl. – M.: Veche AST, 2000.
10. Bol'shoj tolkovyj psihologicheskij slovar'. Podsoznatel'nyj / Reber Artur. – Tom 2 (P-Ja): Per. s angl. – M.: Veche AST, 2000.
11. Bol'shoj psihologicheskij slovar'. Pamjat' jemocional'naja. B.G. Meshherjakov / Sost. i obshh. red. B. Meshherjakov, V. Zinchenko. – SPB.: projm-EVROZNAK, 2003.
12. Viljunas V.K, Psihologija jemocional'nyh javlenij / Vitis Kazisa Viljunas. – M.: Izd-vo MGU, 1976.
13. Glinka M.I. Zapiski / Mihail Ivanovich Glinka. – M., Muzyka, 1988.
14. Gurchenko L. Moe vzrosloe detstvo /Ljudmila Markovna Gurchenko. – M., «Molodaja gvardija», 1982.

15. Dodonov B.I. Jemocija kak cennost' / Boris Ignat'evich Dodonov. – M., Izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1978.
16. Dodonov B.I. Jemocional'naja napravlennost' lichnosti / Boris Ignat'evich Dodonov. – M., 1979.
17. Kovalevskaja S. Vospominanija detstva. Nigilistka / Sof'ja Vasil'evna Kovalevskaja. – M., «Sovetskaja Rossija», 1989.
18. Kollingvud R.D. Ideja istorii. Avtobiografija / Robin Dzhordzh Kollingvud. – Per. s angl. Ju.A. Aseeva. – M., «Nauka», 1980.
19. Kostjuk G.S. Psihologija osobystosti / Grygorij Sylovych Kostjuk // Navchal'no-vyhovnyj proces i psihichnyj rozvytok osobystosti / pid red. L.M. Prokolijenko: upor. V.V. Andrijevs'ka, G.O. Ball, O.T. Gubko, O.V. Proskura. – K.: Rad. shkola, 1989.
20. Kucenko G.V. Psihologichni osoblyvosti stanovlennja mental'nyh struktur osobystosti v osvith'omu prostori / Galyna Volodymyrivna Kucenko // Psihologichni umovy rozvytku osobystisnoi' aktyvnosti v osvith'omu prostori / S.D. Maksymenko [ta in.]: In-t psihologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny. – K.: Informacijno-analitychne agentstvo, 2008.
21. Majers D. Intuicija. Vozmozhnosti i opasnosti / David Majers. – SPb.: Piter, 2012.
22. Marje Zh. O moej zhizni / Zhan Marje. – Per. s franc. N. Todrija. – M., Sojuzteatr, 1994.
23. Moljako V.O. Problemy psihologii' tvorchoosti i tehnicnoi' obdarovanosti / Valentyn Oleksijovych Moljako // Psihologichni problemy vyhovannja, navchannja, aktyvnosti ta rozvytku osobystosti. – Materialy zvitnoi' naukovoii' sesii' 22-24 ljutogo 1993 r., tom I. – Kyi'v, 1993.
24. Novyj tlumachnyj slovnyk ukrai'ns'koi' movy u tr'oh tomah, tom 3-j / Ukladachi: Vasyl' Jaremenko, Oksana Slipushko. – Kyi'v: Vydavnyctvo «Akonit», 2007.

25. Platonov K.K. Kratkij slovar' sistemy psihologicheskikh ponjatij: Ucheb. posobie dlja ucheb. zavedenij proftehbrazovanija, 2-izd.. – M.: Vysshaja shk., 1984.
26. Ponomar'ova-Semenova R.A. Metodicheskij aspekt razrabotki psihologicheskoj modeli jekstraordinarnoj lichnosti / Rimma Aleksandrovna Ponomar'ova // Aktual'ni problemi psihologii. Obdarovana osobistist': poshuk, rozvitok, dopomoga. I chastina. – Materiali dopovidej ta povidomlen' na Mizhnarodnij naukovopraktichnij konferencii 17-19 zhovtnja 2002 roku. – K., 2002.
27. Psihologo-pedagogicheskij slovar'. Prizvanie / Sost. Rapacevich E.S. – Minsk: Sovrem. slovo, 2006.
28. Priroda rebenka v zerkale avtobiografii. Uchebnoe posobie po pedagogicheskoj antropologii / Pod red. B.M. Bim-Bada i O.E. Koshelevoj. – M., Izdvo URAO, 1998.
29. Repin I.E. Dalekoe blizkoe / Il'ja Efimovich Repin. Izd. 5-e. – M., Iskusstvo, 1960.
30. Rozhdestvenskaja E.Ju. Biograficheskij metod v sociologii. Vvedenie / Elena Jur'evna Rozhdestvenskaja. – Nac. issled. un-t «Vysshaja shkola jekonomiki» – M.: Izd. dom Vysshaja shkola jekonomiki, 2012.
31. Sverstjuk Je.O. Na svjati nadij. Mova / Jevgen Oleksandrovyh Sverstjuk. – K.: «Nasha vira», 1999.
32. Sokurov A.V. V centre okeana / [jesse, rasskazy] Aleksandr Sokurov. – SPb.: Amfora. TID Amfora, 2011.
33. Sposobnosti. K 100-letiju so dnja rozhdenija B.M. Teplova / Psihologicheskaja harakteristika lichnosti. – Izd. centr «Feniks», 1997.
34. Starovojtenko O.B. Problema sub'jekta v kul'turnij psihologii' osobystosti / Olena Borysivna Starovojtenko // Ljudyna. Sub'jekt. Vchynok. Filosofs'ko-psihologichni studii' / Za red. V.O. Tatenka. – K.: Lybid', 2006.
35. Teplov B.M. Um i volja voenachal'nika / Boris Mihajlovich Teplov. – «Voennaja mysl'», 1943, № 13.

36. Tkachenko O.M. Pryncypy i kategorii' psyhologii' / Oleksandr Mykolajovych Tkachenko. – K.: «Vyshha shkola», 1979.
37. Forsajt F. Veteran: povesti. Proizvedenie iskusstva / Frederik Forsajt. – Per. s angl. V. Rejn. – M.: Jeksmo, 2002.
38. Chepeljeva N.V. Teoretychni zasady naratyvnoi' psyhologii' / Natalija Vasylivna Chepeljeva // Osnovy psyhosemantyky (za naratyvnymy tehnologijamy) Chepeljeva N.V., Smul'son M.L., Shylovs'ka O.M., Gucol S.Ju. – za red. Chepeljevoi' N.V. – K.: Glavnyk, 2008.
39. Chorna L.G. Biografichnyj metod doslidzhennja ta problema vyjavlennja obdarovanosti / Chorna Lidija Georgii'vna // Mizhnarodni naukovi kostjukivs'ki chytannja. Aktual'ni problemy psyhologii': tradyicii' i suchasnist'. – V tr'oh tomah. – T. 3. – Kyi'v, 1993.
40. Shaljapin F. Stranicy iz moej zhizni / Fedor Ivanovich Shaljapin. – Izdatel'stvo «Priboj». – Leningrad, 1926.
41. Shvalb Ju.M. Psyhologichni funkcii' magichnogo v stanovlenni tvorchoi' iniciatyvy / Jurij Myhajlovych Shvalb / Obdarovana osobystist': poshuk, rozvytok, dopomoga. – Materialy dopovidej ta povidomlen' na Mizhnarodnij naukovopraktychnij konferencii' 27-29 kvitnja 1998 r. – K., Gnozys, 1998.
42. Shvarc E.L. Dnevnyki-vospominanija E.L. Shvarca / Evgenij L'vovich Shvarc. – Sbornik materialov Central'nogo gosudarstvennogo arhiva literatury i iskusstva SSSR. – Vyp. 4, M., 1982.
43. Jung K. Vospominanija, snovidenija, ramyshnenija / Karl Gustav Jung. – M.: OOO «AirLand», 1994.
44. Jung K.G. Tjevistokskie lekcii. Analiticheseskaja psihologija: ee teorija i praktika / Karl Gustav Jung/ Sostavl., predisl. i perevod s angl. V. Medzhulina. – Kiev: SINTO, 1995.